

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
СТЕПОВА УКРАЇНА

Руслан ПИРІГ

**ДОНБАС У СКЛАДІ
УКРАЇНСЬКОЇ
ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**
(травень–листопад 1918 року)

Київ–2014

УДК 94(477.62)«1918»

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України*

Рецензенти:

член-кор. НАН України О.П. Реєнт,
докт. іст. наук, проф. Б.І. Андрусишин

Пиріг Р.Я.

Донбас у складі Української гетьманської держави (травень–листопад 1918 року). — К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. — 41 с.

У брошурі висвітлюється короткий період перебування Донецького басейну у складі гетьманської держави Павла Скоропадського. Розкрита обумовленість становища краю Брестськими мирними угодами та прагматичними інтересами Центральних держав. Показано діяльність місцевої адміністрації по наведенню «спокою і порядку», функціонування міських та земських управ, повсякденне життя населення міст і сіл, грабіжницьку політику австро-німецьких військ. Аналізується тогочасний стан вугільної та металургійної промисловості регіону.

Для всіх, хто цікавиться історичним минулим України і Донецького краю.

ПИРИГ Руслан Якович — головний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України, докт. іст. наук, проф.

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)
ISBN 978-966-02-7396-2

© Інститут історії України НАН України, 2014
© Р. Пиріг, 2014

Зміст

Вступ	5
1. Донбас у світлі Брестських мирних угод	8
2. Під гетьманською владою	14
3. Прагматичний інтерес окупантів	25
4. Стан промисловості	31
Література та джерела	40

Вступ

29 квітня 1918 р. у Києві на багатотисячному хліборобському з'їзді Гетьманом усієї України був проголошений Павло Скоропадський — нащадок давнього українського гетьманського роду, колишній генерал-лейтенант російської армії, флігель-ад'ютант імператора Миколи II, великий землевласник. На зміну парламентській за формою, демократичній за сутністю, соціалістичній за ідеологією Українській Народній Республіці прийшла Українська Держава — авторитарне, правоконсервативне правління з зовнішніми атрибутами давньоукраїнської Гетьманщини XVII–XVIII століття.

Головною причиною державного перевороту, ініційованого вищим німецьким командуванням у Києві і схваленого імператором Вільгельмом II, стала неспроможність уряду УНР забезпечити належне виконання взятих урядом УНР за Брестським мирним договором зобов'язань щодо поставок до Центральних держав хліба і сировини. Безперечно, постання на теренах України Гетьманату було не лише німецько-австрійською інспірацією, але мало й внутрішні політичні та соціально-економічні підстави. Насамперед це динамічна консолідація власницьких, поміщицьких і промислово-фінансових кіл, потерпілих від соціалістичних новацій Центральної Ради та більшовицької експансії. І все ж вирішальною була позиція німецьких військових і дипломатів. Саме вони визначали кандидатуру майбутнього глави держави, погоджували її форму, умови функціонування, коло взятих зобов'язань. Щодо останніх, то вони зводилися головним чином до гарантій з боку П. Скоропадського забезпечити інтереси союзників в експорті продовольства та сировини: визнати чинними угоди, укладені раніше УНР; врегулювати валютні відносини; встановити контроль за вивозом харчових продуктів; гарантувати отримання продуктів німецькими гарнізонами на місцях; надати певні преференції Німеччині на купівлю хліба тощо.

Новому державному утворенню дісталася важка спадщина складних і нерівноправних відносин УНР з центральноевропейськими

імперіями, які втягнули Україну у світове протиборство на боці Четверного союзу. Фактичне становище Гетьманату як сателіта цього блоку у Світовій війні упродовж усього існування Української Держави визначальним чином впливало на її зовнішню і внутрішню, в т. ч. й регіональну політику.

Саме у дні приходу до влади П. Скоропадського у кінці квітня 1918 р. німецькі та австро-угорські дивізії разом з частинами армії УНР завершили звільнення східних теренів України від більшовицьких військ. Донецький басейн увійшов до складу Української гетьманської держави. У даній брошурі йтиметься про Донбас як територію, окреслену трьома адміністративними одиницями Катеринославської губернії від півдня Слобожанщини до Приазов'я — Слав'яносербський (27 волостей), Бахмутський (26 волостей) і Маріупольський (32 волості) повіти. В окремих випадках наводяться дані про місцевості, які нині входять до складу Донецької і Луганської областей, а на той час належали до інших адміністративних утворень. Певне місце відведено висвітленню подій у адміністративному центрі Катеринославі, які справляли вплив на життя повітів Донбасу. Терміни «Українська Держава» (офіційна назва), «Гетьманат Павла Скоропадського» і «Українська гетьманська держава» використовуються як синонімічні поняття. Хронологічні межі гетьманської держави датуються 29 квітня, тобто днем приходу П. Скоропадського до влади, і 14 грудня — днем відречення від влади. Донбас перебував у складі Української Держави від початку травня до середини листопада 1918 р. Оскільки описувані події відбувалися в межах одного року, то в тексті подаються лише назви відповідних місяців.

Історична довідка:

Назва «Донецький басейн» належить гірничому інженерові з Харкова Є.П. Ковалевському, який на початку XIX ст. здійснив стратиграфічне та геологічне обслідування краю.

До 1913 р. в Донбасі видобувалося більше 1,5 млрд. пудів вугілля, питома вага якого в кам'яновугільному балансі Росії складала 74 %. Тут видобувалося майже все коксівне вугілля. У 1917 р. в кам'яновугільній галузі було зайнято 154 тис. працюючих. Бахмутські ко-

пальні давали понад пів мільйона пудів солі. На початку XX ст. на Півдні Росії діяли 17 великих металургійних підприємств. Найбільш потужним з них був завод Юза (Новоросийское общество каменно-угольного, железоделательного и рельсового производства).

За даними Всеросійського перепису 1897 р національний склад і чисельність населення Донбасу (Бахмутський, Маріупольський, Слав'яносербський, Старобільський повіти, м.Слав'янськ) були наступними: малороси — 710613 — 62,5 %; великороси — 275 274 — 24,2 %; греки — 48 452 — 4,2 %; німці — 33 774 — 3,0 %; євреї — 22 416 — 2,0 %; татари — 15 992 — 1,4 %; білоруси — 11061 — 1 %; Всього — 1 136 361 осіб.

Донецький басейн у світлі Брестської мирної угоди

Від часу заснування УНР у листопаді 1917 р. і проголошення її незалежною державою у січні 1918 р. Донецький басейн фактично не входив до її складу. У грудні 1917 р. в Харкові було утворено Українську радянську республіку як федеративну частину РСФРР. Більшовицький уряд Росії 1918 р. розпочав військову експансію проти УНР, примусивши Центральну Раду і Раду Міністрів залишити Київ. Саме в цей час українська делегація вела у Бресті-Литовському переговори з представниками держав Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) про укладення сепаратного миру. Основним спонукальним мотивом з боку провідних держав коаліції до визнання України суб'єктом міжнародного права була гостра зацікавленість в отриманні від неї продовольства і сировини, конче необхідних для продовження війни. Укладення у лютому 1918 р. Брестської мирної угоди поставило УНР у залежність від одного з таборів світового воєнного протиборства, водночас дозволило скористатися військовою підтримкою Центральних держав для звільнення території України від агресії радянської Росії.

Одразу після підписання мирного договору німецька сторона, маючи на увазі розв'язання стратегічного завдання — поставки з України хліба, ініціювала звернення українських дипломатів за військовою допомогою. Вони підписали відозву до німецького народу, в якій наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. Висловлювалася впевненість, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде на допомогу. Аналогічне звернення було складене й до народів Австро-Угорщини.

Слід відзначити, що керівники УНР на чолі з М. Грушевським усвідомлювали неспроможність власними силами визволити захоплену більшовицькими військами територію і вже з кінця січня

1918 р. обговорювали дане питання. Вони сподівалися, що для цього будуть використані насамперед частини, сформовані з українців-військовополонених, а також січові стрільці — галицькі українці у складі австро-угорської армії. Проте цей шлях вимагав значного часу, а продовольча криза в обох імперіях диктувала пряме збройне втручання для вигнання радянських військ і отримання доступу до хлібних ресурсів України. Представник німецького військового командування у Києві, полковник Штольценберг висловився з цього приводу досить прозоро: «Хліб і фураж для нас життєво важливі. На Заході ми стоїмо перед найтяжчою остаточною битвою. Дипломатична обачність і ймовірні наслідки для майбутнього не можуть бути визначальним мірилом у ситуації, коли те, що нам вкрай потрібне для життя й ведення війни, ми братимемо силоміць, якщо не буде іншої змоги».

У відповідь на офіційне звернення представників УНР німецький імператор Вільгельм дав згоду на проведення обмежених операцій на Східному фронті, плануючи початок наступу на 18 лютого. Австрійський цісар Карл певний час вагався, але розпочатий похід німецьких військ і критичне продовольче становище країни змусили його долучитися до наступальної акції на теренах України. З огляду на істотні внутрішньополітичні розбіжності у ставленні до Східної кампанії, а також можливий міжнародний резонанс всі сторони намагалися декларувати її як дружню допомогу. Безперечно, в офіційних заявах термін «окупація» не вживався. Так, генерал Е. Людендорф назвав наступ німецьких військ «рятувальною експедицією в дружню країну». Імператор Карл виступив з заявою про «мирне проникнення в дружню країну», а прем'єр-міністр Е. Зайдлер військовий похід назвав актом добросусідської правової і управлінської допомоги, здійснюваної шляхом застосування обмеженого військового контингенту.

Рада Міністрів УНР, розуміючи небезпеку інерції психологічного сприйняття населенням німців як ворогів, у спеціальній відозві переконувала, що уряд прийняв військову допомогу від нії дружніх держав — Німеччини і Австро-Угорщини. Навіть містилося запевнення, що ці війська будуть битися з ворогами України «під проводом польового штабу нашої держави». У зв'язку з насту-

пом німецької армії українська мирна делегація у Бресті також оприлюднила декларацію. Вона була позначена різкою антиросійською риторикою і запевненнями у дружніх намірах союзників: «Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян Української Народної Республіки спокійно і довірливо зустрічати німецьке військо і ставати разом з ним до оборони рідного краю від кацапських розлючених підкуплених банд». Відозви, заяви, повідомлення з цього питання друкувалися в газетах, тиражувалися у вигляді листівок і навіть були видані у вигляді брошури з промовистою назвою «Чого прийшли німці в Україну?».

Розпочатий 18 лютого наступ німецької армії у кінці місяця підтримала Австро-Угорщина. Під їх натиском радянські війська спішно відступали і вже 1 березня залишили Київ. Начальник штабу Східного фронту генерал М. Гофман так описував дії німецьких військ проти більшовиків взимку — навесні 1918 р.: «Це найдивовижніша війна, яку я коли-небудь бачив — майже винятково на залізниці й на машинах. Сідає жменька піхотинців з кулеметами й однією гарматою на потяг і їде до наступної станції, бере її, арештовує більшовиків, чекає на поповнення, що прибуває залізницею, і їде далі. В кожному разі цікавий метод своєю новизною».

У березні 1918 р., коли почалося визволення від більшовицьких військ Лівобережної України, Рада Міністрів УНР дебатовала питання про межі просування німецьких військ на схід. 9 березня уряд заслухав звіт української делегації у Бресті. На запитання до яких границь має йти німецьке військо, О. Севрюк відповів, що вони спочатку хотіли зайняти тільки північну частину України, але після приєднання до кампанії Австро-Угорщини їхні плани змінилися і вони мають намір очистити Україну від більшовиків і по лівому березі Дніпра аж до Куп'янська. Військовий міністр О. Жуківський вважав конче потрібним входження німецьких військ у Донецький басейн.

Тільки через місяць ведення спільної наступальної операції верховні командування Німеччини і Австро-Угорщини 29 березня 1918 р. уклали угоду про розподіл сфер впливу в Україні. Катеринославська губернія відійшла до австро-угорської окупаційної зони. Однак німці як старші партнери Східної кампанії залишали за

собою важливі транспортні комунікації і порти або ж обумовили перебування там змішаних частин. Зокрема, у Маріуполі мало бути два гарнізони, але командування австро-угорське. Щодо залізниці Харків — Севастополь, то вона мала повністю перебувати у віданні німецького залізничного управління, включаючи й ділянки на території Катеринославської губернії.

Промислові райони Донбасу за розподілом формально відходили до австро-угорської зони. Безперечно, німецька сторона не могла цього допустити. Стаття 5 угоди передбачала: «Вугільні і гірничорудні райони східної частини Катеринославської губернії управляються спільно і використовуються у співвідношення 1 : 1. Комісія спеціалістів, до якої входить однакове число представників від обох сторін, виробляє більш детальні умови з цього питання. Постачання рудою проводиться за принципом, встановленим у Берліні стосовно усієї сировини. Розподіл вугілля, при якому в першу чергу слід врахувати потреби залізниць, торгового флоту на Чорному морі і військового флоту, а потім потреби Туреччини, проводиться загальним залізничним центром у Києві, який працює в контакті з Чорноморським управлінням у Браїлові».

З огляду на гостру паливну кризу, обумовлену занепадом шахт Донбасу, а також відповідно до первісних намірів союзників зупинитися на лінії залізниці Харків — Крим, уряд УНР 19 квітня 1918 р. підписав договір з Німеччиною про поставку в Україну у наступні три місяці 315 тис. тонн вугілля. Ця стаття німецького експорту була нав'язана українській стороні з метою забезпечення стабільного функціонування залізниць як основного каналу вивезення продовольства і сировини з України. Адже Донбас з його запасами вугілля ще залишався під владою більшовиків.

Крім того, німці намагалися отримати певну фінансову вигоду. Це переконливо доводить телеграма німецького посла А. Мумма до МЗС: «Значення угоди на вугілля стає зрозумілим при співставленні цін: у мирний час один пуд вугілля коштував тут 20 копійок, встановлена нами тепер ціна 4,5 і 5 карбованців. Якщо, таким чином, Німеччина поставить Україні 19 мільйонів пудів вугілля, то це принесе нам величезний прибуток, приблизно біля 96 мільйонів марок».

Австро-угорський посол Й. Форгач 22 березня 1918 р. писав до МЗС: «У даний час, як відомо, нашою ціллю на сході є залізнична лінія Харків — Крим. Але вже ясно, що Україна взагалі не може існувати без донецької області і її вугілля. Найшвидша окупація цієї області бажана тутешньому керівництву, щоб вберегти від катастрофи Київ і всі інші міста, електростанції, фабрики і т. д.».

Отже, досить успішне і швидке просування військ Центральних держав на схід переконало їх командування у можливості в подальшому зайняття території Донецького басейну. Очевидно, остаточне рішення визріло у 20-х числах березня, оскільки знайшло певне відображення в укладеній угоді між Німеччиною і Австро-Угорщиною про розподіл сфер впливу в Україні від 29 березня. Захоплення Криворізького гірничорудного басейну мало забезпечити поставку до Німеччини 37 млн. пудів залізної руди, правда обумовленої в угоді потребами металургійних підприємств УНР. Однак посли А. Мумм і Й. Форгач домоглися ухвали додатку до неї про «негайне приступлення до вивозу руди».

Ще на початку березня, намагаючись запобігти захопленню території РСФРР, більшовицький уряд у Бресті підписав мирну угоду з державами Четверного союзу, фактично погодившись на окупацію України. Раднарком зобов'язався визнати УНР і укласти з нею мир. Проголошена у грудні 1917 р. Українська радянська республіка як федеративна частина радянської Росії залишалася на одинці з наступаючими німецькими та австрійськими військами. Її керівництво усвідомлювало переважаючу силу супротивника.

Члени делегації українського радянського уряду Ю. Медведєв, В. Шахрай, В. Затонський, яких німці не допустили до Бресту, 3 березня дали радіограму всім радам: «Наступ з заходу несе загибель, розорення і кабалу робітничо-селянській Україні. Єдиний порятунок країни — захищатися всіма силами і засобами до останньої краплі крові. Відступаючи, нічого не залишати ворогові. Безжально знищувати всі запаси, які не можна вивезти. Австро-німецькі хижаки повинні переконатися, що поневолити Радянську Україну вище їх сил».

Намагання виокремити у лютому 1918 р. з складу радянської України Донецько-Криворізьку республіку і у такий спосіб зупини-

ти наступ на східні терени України не мали успіху. Поспішно створені, напіврегулярні радянські «армії» від керівництвом В. Антонова-Овсеєнка не могли стримати просування німецьких і австрійських військ. 29 березня німці оволоділи Полтавою, 3 квітня — Катеринославом, 7 квітня визволили Харків. Один з керівників оборони міста М. Руднев телеграфував в штаб В. Антонова-Овсеєнка: «Обороняти Харків було неможливо, німці глибоко обійшли з лівого флангу, цінні вантажі встигли вивезти».

13 квітня Юзівський центральний штаб, у направленій всім радам, ревкомам і Червоній армії телеграмі, визнавав, що його загони не витримують натиску «контрреволюційних банд германців і гайдамаків» і відступають. Пропонувалося негайно вдатися до вивозу запасів зброї і хлібних вантажів, не гаючи жодного дня, евакуювати банки, казначейства, поштові цінності тощо.

Упродовж квітня німецькі війська звільнили Єнакієво, Краматорськ, Слав'янськ, Микитівку, Бахмут, Слав'яносербськ. 28 квітня більшовики залишили Луганськ. З міста вийшли 80 ешелонів у складі 3 тис. вагонів. Один з очевидців тих подій свідчив: «З нами вирушило ціле місто на колесах. Червоногвардійці, сім'ї металістів, гірників із скарбом, з птахами і навіть телятами. Все це громаддя — ешелон у декілька сот вагонів з десятками тисяч людей — вирушило на Міллерово». З великими труднощами цей «уламок» пролетарського Донбасу через місяць достався Царицина.

З 12 квітня по 5 травня через станцію Ліски Воронізької губернії було вивезено з боку Харкова, Донбасу і Ростова 142 паровози, 4552 навантажених вагонів, 1660 порожніх вагонів. Всього — 7,1 млн. пудів вантажів. З Луганська був евакуйований паровозобудівний завод, патронний завод, однієї латуні вивезли 200 вагонів.

Вступом німців 8 травня 1918 р. до Ростова-на-Дону військова кампанія Центральних держав в Україні завершилася. Імператор Вільгельм II видав указ, яким заборонив подальші наступальні операції, оскільки вони могли підірвати укладений з Росією мир. У Донбасі дислокувалися війська XI австро-угорського корпусу із штабом у Маріуполі. У Юзівці розмістився штаб 4-ї кавалерійської дивізії. Північні землі Донбасу зайняли 215-а німецька дивізія та інші частини.

Під гетьманською владою

Рада Міністрів Української Держави відкинула планований раніше Центральною Радою поділ України на землі і залишила стару дореволюційну схему губернського устрою. Замість губернських і повітових комісарів Центральної Ради був введений інститут старост. Територія Донецького і Криворізького басейнів, як і раніше, в основному увійшла до Катеринославської губернії. У середині травня виконуючий обов'язки Катеринославського губернського старости полковник Осипенко видав наказ про призначення повітових старост.

Приказ №1.

1. Исполняющими должность уездных старост назначаются:

Екатеринославского уезда — Петренко,

Верхнеднепровского — Дементьев

Новомосковского — Комаров

Павлоградского — Миргородский

Александровского — Ключников

Бахмутского — Жилинский

Словяносербского — Кудрянов

Мариупольского — Хараджаев

Немедленно вступить в исполнение своих должностей, о чем известить меня по телеграфу.

Всякие агитации против установленного строя должны пресекаться немедленно, виновных арестовывать и передавать суду.

И.Д. губернского старосты (Осипенко)

15 мая 1918 г.

В усіх повітах губернії поширювалася Грамота Гетьмана всієї України П. Скоропадського до українського народу, яка сповіщала про розпуск Центральної Ради та земельних комітетів, звільнення міністрів УНР, відновлення у повному обсязі права власності на

землю, дозвіл її безперешкодної купівлі-продажі. Гетьман заявляв про наміри наділити земельними ділянками малоземельних хліборобів за рахунок відчуження земель по їх дійсній вартості від великих власників. Містилися й запевнення у твердому забезпеченні прав робітничого класу.

18 травня полковник Осипенко повідомляв населення Катеринославської губернії про правомірність денационалізації торгово-промислових і кам'яновугільних підприємств, оскільки всі розпорядження радянської влади втратили силу, а право приватної власності відновлюється у повному обсязі. Тому всі націоналізовані підприємства мають бути негайно передані їх власникам, які при необхідності мали звертатися до повітових старост.

25 травня гетьман П. Скоропадський призначив Катеринославським губернським старостою генерала Івана Чернікова. Він не був типовим армійським командиром, оскільки працював у військових навчальних закладах, а в роки війни — в управлінні Генерального штабу. В українській армії входив до комісії по заснуванню військових училищ і академій. У наказі при вступі на посаду він закликав населення губернії: «Прошу забути всі класові, національні, релігійні чвари. Пора припинити вбивства, розбій, насилля, захоплення чужої власності і всілякі анархічні виступи». Помічником губернського старости був призначений Євген Бروفельдт.

Старостами повітів, які охоплювали територію Донбасу, стали Бахмутського — Юрій Жилінський, Слав'яносербського — Микола Кудрянов, колишні голови повітових земств царських часів, Маріупольського — Давид Хараджаєв. Останній був особливо колоритною постаттю — купець першої гільдії, дійсний статський радник, один з найбільших російських експортерів зерна. Водночас він був авторитетним громадським діячем, депутатом міської думи, повітового і губернського земств. Відомий своєю меценатською діяльністю. Пожертвував десятки тисяч рублів на будівництво міської лікарні, протитуберкульозного диспансеру, утримання навчальних закладів тощо.

Повітові старости були офіційними представниками центральної влади, наділеними досить широкими правами. З загостренням внутрішньополітичної ситуації в Україні їм надавалися додаткові

повноваження репресивного характеру. До управління повітового старости входили сам староста, його помічник, інспектор Державної варти, урядовці різних розрядів. На початку своєї роботи вони керувалися обіжниками МВС, наказами губернського старости про забезпечення порядку і налагодження життя.

Щойно призначений Бахмутський повітовий староста Ю. Жилінський видав наказ, яким «заборонялися будь — які зборища, мітинги і збори, встановлювалася попередня цензура місцевої преси. Всі видання мали подаватися на перегляд повітовому старості або місцевим комендантам. Всі наявні вогнепальна і холодна зброя, бойові припаси повинні бути здані українським, німецьким або австрійським комендатурам».

Збройною опорою місцевої гетьманської адміністрації були підрозділи Державної варти, яка поєднувала функції дореволюційної поліції і жандармерії. Усвідомлюючи роль Державної варти у забезпеченні задекларованого гетьманом «порядку і спокою», уряд не шкодував грошей на її утримання. У кінці червня у розпорядження губернського старости І. Чернікова було направлено один млн. крб. для потреб місцевої Державної варти.

До служби в новій охоронній структурі залучалися чини цих відомств царських часів, які повернули методи і засоби діяльності колишніх поліційно-жандармських органів. Необґрунтовані арешти, самоуправні дії стали звичними у практиці «державних вартових». Правління Луганської спілки «Горнотруд» скаржилося, що начальник районної Державної варти забрав печатку та штампель організації і не повертає. Непоодинокими були напади на службовців варти, які восени стали масовими. У серпні був убитий начальник Державної варти Беяновського району Львов.

Однак слід відзначити, що й роботи у підрозділів департаменту Державної варти у Донецькому краї було чимало. Місцеві газети постійно повідомляли про вбивства, грабежі, крадіжки. Зберігся промовистий документ-звернення начальника Державної варти м. Юзівки в контору механічного цеху металургійного заводу з проханням виготовити 10 пар наручних кайданів.

До функцій Державної варти входив і політичний розшук. Однак громадсько — політичне життя краю було досить пасивним.

Діяльність лівих партій була паралізована німецько-австрійською окупацією. Більшовики масово евакуювалися. Меншовицькі організації працювали майже легально, використовуючи профспілки, підтримуючи їхні економічні вимоги. Кадети, представники яких у Києві склали урядову більшість і проголосили крайову організаційну автономію, підтримували гетьманську владу, однак сподівалися на відродження єдиної Росії.

Утворення у липні 1918 р. на з'їзді у Москві Комуністичної партії (більшовиків) України як складової частини РКП(б) істотно не вплинуло на посилення її ідейного впливу на Донбасі. Один з керівників луганських більшовиків Сазонов свідчив, що партійна робота призупинилась через відсутність працівників, пропаганда серед австрійських військ велася усна, у профспілках не велася через відсутність досвідчених працівників і перевагу там меншовиків. І тільки у жовтні, після II з'їзду КП(б)У із зміною міжнародної і внутрішньополітичної ситуації, ослабленням окупаційного режиму їх посланці поверталися в Донбас, створювали підпільні осередки, готували збройні виступи проти гетьманського режиму і окупантів.

Основними «будителями спокою» влітку 1918 р. виступали профспілкові організації. Такі потужні і впливові об'єднання, як «Горнотруд», «Металіст» та інші протестували проти збільшення робочого дня, зменшення зарплати, порушення колективних договорів з боку власників. Вони підтримували вимоги страйкарів, надавали допомогу безробітним, влаштовували робітничі їдальні тощо. Влада вдавалася до розпуску окремих профспілок, але ті реєстрували нові статuti і продовжували діяльність. До речі, Катеринославський окружний суд у цьому відношенні був досить ліберальним. Зокрема, у жовтні він зареєстрував Луганський робітничий клуб імені Карла Маркса.

Водночас у скрутних соціально-економічних умовах, при масовому безробітті, хронічних продовольчих труднощах, збіднілих органах міського і земського самоврядування посилили діяльність різні форми самоорганізації населення — спілки домовласників, квартиронаймаців, батьківських комітетів, інвалідів, кас взаємодопомоги та ін.

Процеси українізації, планомірно впроваджувані урядом Ф. Лизогуба у освітньо-культурній сфері, повітів Донбасу майже не зачепили. Ніхто з представників місцевої влади не володів державною мовою. Повітові адміністрації за рознарядкою посилали окремих учителів на курси українознавства до Катеринослава та Харкова. Обіцяні міністерством народної освіти підручники українською мовою так й не надійшли. Виняток складали залізничні установи міністерства шляхів сполучень, керівник якого Б. Бутенко докладав величезних зусиль до вивчення української мови службовцями залізниць. У Луганську такі курси діяли при залізничному училищі. Навчання було обов'язковим, а тим, хто не опанує відповідними знаннями, загрозувало звільнення з посад після 15 грудня.

Майже всі газети були російськомовними, лише кілька паралельно виходили й українською. Редакції потерпали від подвійного цензурного тиску. Окремі з них закривалися — «Вперед», «Начало», справа доходила до арештів видавців і редакторів. Чимало місцевих жителів відмовлялися від громадянства Української Держави, введеного законом від 2 липня. У вересні 1918 р. на розгляді у Слав'яносербського повітового старости знаходилося понад 500 таких заяв.

Головною турботою Ради Міністрів, а відтак й місцевих державних адміністрацій було виконання договірних зобов'язань з поставок хліба та сировини до Центральних держав. 15 липня був ухвалений закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». Він був спрямований на зосередження в руках уряду основних зернових ресурсів нового врожаю, як запоруки виконання зобов'язань перед союзниками, забезпечення внутрішнього ринку і стримування спекуляції харчовими продуктами. Відповідно до його положень весь урожай продовольчого і фуражного зерна поточного року, за винятком запасу на харчування і господарські потреби власника, надходив у розпорядження держави і міг відчувуватися тільки офіційними продовольчими установами — хлібними бюро та його агентами.

Проте заготівля зерна через пункти ДХБ велася досить повільно. Селяни намагалися збути врожай за ринковими цінами. І. Черніков робив спроби запобігти цьому явищу. У серпні він надіслав повітовим старостам обіжник, у якому наголошувалося на пору-

шеннях закону від 15 липня, оскільки селяни масово вивозять зерно у міста і великі торгові пункти поза конторами Державного хлібного бюро. Губернський староста вимагав вжити рішучих заходів до реалізації хліба через пункти ДХБ. Виконати це було досить складно, адже встановлені державою з 1 липня тверді ціни на основні види зернових культур — за пуд пшениці — 9,6 крб., жита — 7,8 крб., ячменю — 6,9 крб., були значно нижчі за ринкові.

Від державної хлібної монополії і невігідної виробникам зерна практики хлібоздачі потерпало населення міст. У черговому донесенні МВС І. Черніков повідомляв: «Становище Слав'яносербського повіту і міста Луганська через повну відсутність хліба катастрофічне, загрожує бідунням; з квітня не одержано жодного вагона хліба. На ґрунті голоду рудники і заводи закрилися... У Павлоградському і Бахмутському повітах вбивства і грабежі продовжуються». Тільки у середині серпня заступникові Слав'яносербського старости І. Тихоновичу вдалося «вибити» у Харківській конторі ДХБ наряд на 300 вагонів хліба для Луганська і повіту. А Маріупольська міська управа отримала 10 тис. пудів аж на початку листопада.

Складне продовольче становище було й у губернському центрі. Газета «Народня воля» 1 серпня писала, що катеринославським заводам, які відновили роботу, знову загрожує зупинка через нестачу продуктів харчування. Адже робітники — металурги отримували лише по чверті фунта хліба.

Значна заборгованість з заробітної плати, погане продовольче постачання, збільшення тривалості робочого дня, утиски профспілок викликали невдоволення робітників, призводили до масових страйків. Працівники Катерининської та Північно-Донецької залізниць активно підтримали Всеукраїнський страйк залізничників. Для збереження руху хоча б на основних магістралях німці змушені були привозити з Німеччини поїзні бригади. Залізничний вузол Дебальцево повністю припинив роботу, не дивлячись на погрози німецького коменданта. У Гришиному страйк залізничників підтримали шахтарі. Страйкували також робітники і службовці соляних копалень у Бахмуті. Згуртованість залізничників, підтримка гірників та металістів, фінансова допомога колег з РСФРР дозволила витримати майже місячне страйкове напруження і домогтися

певних поступок залізничної адміністрації, зокрема погашення заборгованості з заробітної плати. Звільнені за участь в страйку працівники в основному були поновлені на роботі.

У зв'язку загальним страйком залізничників Рада Міністрів 19 липня відновила чинність царського закону від 2 грудня 1905 р. про покарання за участь в страйках на підприємствах, які мають державне або громадське значення. Організатори страйків могли бути засуджені на термін до 4 років. Індивідуальна участь у страйку — від 4 місяців до 1 року і 4 місяців. Стільки ж отримували й підбурювачі заворушень.

Тривалою була страйкова боротьба робітників Луганського патронного заводу. Спілка фабрично-заводських службовців виступила проти порушення власником підприємства М. Оже-де-Ренкур умов колективного договору, збільшення робочого дня, зменшення тарифних ставок, невиплати заборгованого заробітку. Тільки у вересні заводчанам вдалося отримати гроші за квітень і підвищення платні на 20–30 %. При цьому слід зазначити, що у цей час чисельність працюючих складала всього 600 осіб. Після вивезення більшовиками у квітні матеріалів, обладнання, інструментів, а також кваліфікованих робітників завод так й не зміг відновити повноцінного виробництва. Хоч мав ще певні запаси патронів і матеріалів для їх виготовлення. Два місяці продовжувався страйк робітників паровозобудівного заводу Гартмана, які також отримали надбавку до зарплати по 2 крб. за кожен тисячу пудів виробів при відрядній оплаті.

У серпні застрайкували робітники Жилівського рудника у Бахмутському повіті. Незабаром страйк поширився на шахти Макіївського, Юзівського і Гришинського районів. Власники підприємств, Державна варта, німецькі військові комендатури намагалися зірвати страйки, вдавалися до арештів і вислання організаторів за межі України.

Досить складними були відносини органів міського і земського самоврядування Донбасу з місцевими державними адміністраціями. Вони були обумовлені рішучим неприйняттям керівництвом Української Держави обраних ще за часів Тимчасового уряду земських і думських зібрань, у яких нерідко переважали представники

соціалістичних партій. Гетьман П. Скоропадський ідеалізував дореволюційні земства. Прем'єр-міністр Ф. Лизогуб був одним з найавторитетніших земських діячів Росії і прагнув повернутися до обрання місцевих органів на цензовій основі. До того ж чимало міських дум не підтримали повалення Центральної Ради. За цих умов уряд створив дві комісії по розробці нового закону про вибори міських дум і земських зібрань, затіяв тотальну ревізію їх діяльності, надав губернським старостам право розпуску земських зібрань і дум.

Однією з перших репресій була піддана міська дума Катеринослава. Питання державного перевороту розглядалося 6 травня на її засіданні. Після бурхливих дебатів більшістю голосів 24 — за, 4 — проти, 14 — утрималось, дума прийняла резолюцію, в якій відзначалося, що здійснений в Києві переворот є авантюрою поміщицької контрреволюції за допомогою чужоземного війська. У постанові містився заклик до населення рішуче боротися проти гетьманської влади й встати на захист Установчих Зборів, які мали відкритися 12 травня. У відповідь військовий комендант наказав заарештувати членів міської управи. Біля будинку думи було виставлено німецьку військову варту. 9 травня 1918 р. в Катеринославській губернії були заборонені будь-які мітинги та демонстрації, а також рух по місту після 9 години вечора.

19 травня Маріупольський повітовий комендант видав наказ, яким спілкам міста та земствам заборонялося до особливого розпорядження продавати майно. Винні могли віддаватися до суду. Досить часто представники німецького та австрійського командування втручалися у роботу муніципальних органів. Це спричинило ряд незручностей та проблем для місцевої адміністрації. Їм доводилось виділяти приміщення з освітленням для проживання солдатів і офіцерів. Ці витрати не компенсувалися державою. Присутність австрійських та німецьких військ у містах була досить обтяжливою для думських органів.

Нерідко військова адміністрація вдавалася до репресивних дій щодо органів місцевого самоврядування. 4 вересня до приміщення Олександрівської міської думи прибув наряд австро-угорських польових жандармів, які арештували кількох гласних думи. У зв'язку з

цим в місцевих газетах повітова адміністрація пояснила, що арешти думців проведені через «неправильное израсходование казенных сум» і «подстрекательство против гетмана Украины и украинской державы». Заарештована була й Нікопольська міська управа на чолі з міським головою Головком. В Юзівці під час пленарного засідання була заарештована вся міська дума, в Нижньодніпровську — депутати соціал-демократи (меншовики).

Не дивлячись на гоніння, міські і земські управи в складних умовах дефіциту бюджету намагалися підтримувати життєдіяльність своїх громад. Маріупольська міська управа, користуючись можливостями порту, організувала завезення вугілля для потреб населення з Ростова-на-Дону, а керосину і нафти з Поті. З безробітних створювали загони по заготівлі дров у інших губерніях. Запустили в дію маслозавод з електричною тягою. Виділяли кошти на функціонування народного університету, відкрили консерваторію, опікувалися міськими училищами, приміщення яких були забрані під постій австро-угорських вояків.

Чималим господарством опікувалися й повітові земства. Зокрема, на утриманні Слов'яносербської повітової управи знаходилося 150 шкіл з близько трьома сотнями учителів, 8 лікарень і 8 мед-амбулаторій. Бюджет повітового земства на 1918 р. складав 8 млн. крб., які в основному витрачалися на освіту та охорону здоров'я, а також на агрономічні заходи, ветеринарну та дорожню служби.

Взятий урядом курс на реформування органів місцевого самоврядування, твердо впроваджувався на місцях. Катеринославський губернський староста генерал І. Черніков вимагав від повітових старост, щоб очолювані ними ревізійні комісії з'ясували особовий склад земських зібрань і міських дум, за якими партійними списками ті обиралися в 1917 р. та чи є порушення в їх діяльності. Як правило, ревізії виявляли порушення у роботі управ, передбачені певними статтями карного статуту. Це давало підстави усувати весь склад управ, їх голів віддавати до суду, хоч основними були причини політичного характеру. Адже депутати міських і земських органів самоврядування були обрані ще у 1917 р. при Тимчасовому уряді. Серед них переважали представники соціалістичних партій,

які були опозиційно налаштовані до гетьманської влади та іноземних окупантів.

Зокрема, Бахмутська ревізійна комісія, очолювана повітовим старостою, констатувала, що міська дума складалася переважно з есерів, меншовиків і, навіть, більшовиків. Вони ж перебували й у міській управі. Цим пояснювалася її слабка господарська діяльність. Дума була звинувачена у заполітизованості і 9 вересня розпущена.

У серпні — вересні Рада Міністрів прийняла нові закони про вибори думських і земських зібрань. Порівняно з відповідним демократичним законодавством Тимчасового уряду вони вводили суттєві цензові обмеження: вікові — 25 р., осілості — 1 р., соціально-фахові — не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, студенти, ченці, працівники суду, прокуратури та інші. З прийняттям нових виборчих законів усі земські і думські зібрання були оголошені розпущеними. Рада Міністрів затвердила графік виборчої кампанії, за яким вибори мали відбутися 24 листопада і 8 грудня. Згодом вони були перенесені на 20-29 грудня.

Організація виборчої кампанії була покладена на місцеві адміністрації. Вони мали утворювати і фінансувати виборчі комісії. 12 жовтня комісії мали почати роботу, а 14 листопада опублікувати списки виборців. Для забезпечення роботи комісій Катеринославська губернія отримала аванс у сумі 130 250 крб. з розрахунку 20 крб. добових — голові та 15 крб. — членам виборчої комісії.

Підготовка виборів до органів місцевого самоврядування збіглася у часі з істотним ускладненням внутрішньополітичної ситуації в країні. Гостра урядова криза привела 17 жовтня до відставки уряду. Єнакіївська променшовицька газета «Голос рабочего» з цього приводу писала: «Сумнівно, щоб знайшовся на Україні хоч один великий життєздатний клас, який би пожалкував за тими, хто йде». Такі видання, як «Славяносербский хлебороб» і «Мариупольский вестник» подали офіційні повідомлення про відставку і про сформування нового кабінету міністрів без коментарів.

Загалом слід відзначити, що випуски цих газет склалися з великого блоку оголошень, повідомлень та об'яв комерційно-побутового змісту, офіційної інформації української та німецької влади,

а також відділу місцевого життя. Аналітичні матеріали подавалися дуже рідко. Газета «Екатеринославские губернские ведомости» — орган управління губернського старости матеріали про життя повітів Донбасу висвітлювали мало, очевидно, не маючи там кореспондентської мережі.

Що ж до діяльності виборчих комісій, то фактично вони пройшли стадію формування власного складу і зупинилася на підготовці списків виборців. На призначений час їх оприлюднення у середині листопада гетьманська влада у Донбасі фактично впала, а для П. Скоропадського і уряду, які взяли курс на федерування з найбільшовицькою Росією, вибори міського самоврядування втратили актуальність.

Прагматичний інтерес окупантів

Головним завданням військ Центральних держав у Східній кампанії було отримання з України хліба і сировини. Вже відразу після приєднання Австро-Угорщини до наступальної операції німецьких військ імператор Карл вимагав від командувача 2-ї австрійської армії генерала Е. Бем-Ермолі, щоб «реквізиції відбувалися, незважаючи ні на що, а за потреби й силоміць». Він наголошував, якщо продовольство з України терміново не надійде, то продовження війни стане проблематичним. За укладеною ще урядом УНР угодою німці і австрійці мали платити за поставлене збіжжя грошми, або ж видавати розписки, за якими готівку можна отримати пізніше у найближчій військовій касі. Однак насправді це дуже часто розходилося з реквізиційною практикою австро-угорських військ. І сам Е. Бем-Ермолі був переконаний, що при необхідності слід вдаватися до силових дій, інакше вся операція в Україні не матиме сенсу. Цієї ж позиції дотримувався і його наступник генерал А. Краус, який у середині травня отримав від цесаря диктаторські повноваження в австрійській окупаційній зоні України.

Після вигнання більшовиків з України всі губернські, повітові центри, більшість міст, великих сіл були обсажені німецькими і австро-угорськими гарнізонами. Один з жителів містечка Старобільськ так описує прихід німців: «а німці вже тут, у Старобільську. Кайзерівські: пруського лиття і пруського шліфування. Офіцери в погонах, франтуваті, трохи бундючні. Солдати — підтягнуті; мундири на всі гудзики застібнуті; двоє йдуть — в ногу йдуть. Кінні в шоломах з шишаками. Коні ситі, вичищені до блиску, одної масті; хвости — кокетливою чілкою підстрижені. Прийшли вранці, а до полудня наказ на видних місцях. Поведінка вимагається сумирна; вогнепальну зброю здати в комендатуру; порушення закону карається за законами військового часу. Комендант. Ім'я з приставкою «фон»» (йдеться про барона фон дер Гольца — Р.П.).

Інший свідок тогочасних подій пригадує, що біля будинку повітової управи німців зустрічали голова управи В. Абрамов, поміщи-

ки Кармазін, Трофімов, Руднев та інші. У Юзівці 23 квітня на площі біля «Гранд-отелю» відбулася урочиста церемонія зустрічі німецького війська за участю членів міської управи, представників промислових кіл, лідерів кадетських та меншовицьких організацій. Хлібом-сіллю вітали німців й у Горлівці.

Відразу ж німці почали переслідування радянських активістів. За наказом того ж барона Гольца був заарештований голова Біловодського волосного виконавчого комітету Ф. Кузоятов, який згодом був висланий до Бреста і повернувся додому лише після листопадової революції у Німеччині. Барон відзначався особливою жорстокістю. Щоб примусити селян здавати продукти, він в одну з серпневих неділь звелів до ярмаркової площі Біловодська підігнати кілька візків з гробами, в кожному з яких сидів селянин із зв'язаними за спиною руками. Німецький офіцер розстрілював приречених, а солдати забивали домовини. Місцеві жителі намагалися чинити спротив. У повіті був знищений півескадрон німецьких кіннотників. У відповідь — нові розстріли за вироком військово-польового суду, спалені садиби, грошові контрибуції.

У Слав'яносербському повіті у липні за вироком німецького військово-польового суду за вбивство поміщика Гуркушенка були страчені селяни Дробиш, Довголук, Кетшин. У серпні була розстріляна група селян за напад на поміщика Приходька. 8 років ув'язнення отримав студент, який носив зброю і видавав себе за ад'ютанта губернського військового коменданта. Робітник Коновалов за приховування револьвера і трьох патронів був засуджений до двох років тюрми. Загалом вилучення зброї супроводжувалося досить жорсткими репресіями.

Німецькі вояки і найняті поміщиками військові загони допомагали власникам повернути землю, майно, знаряддя. Так, у селі Нижній Нагольчик вони змусили селян платити поміщикові Бобрикову непомірно високу ціну за оренду засіяних весною земель. У селі Містки — віддати землю та інвентар поміщикові Кір'янову.

Командир піхотної дивізії «Чорний орел», яка дислокувалася в районі Краматорська, генерал Гольдфедерер в одному з наказів наголошував: «Ми прийшли на Україну — у свою майбутню колонію. Ми прийшли силою багнетів і агітації. Примушуйте ж силою

і агітацією росіян працювати на німецький народ. Будьте добрими господарями. Вивозьте все від запасів продуктів до чорного металу. За будь — яку ціну спішіть відправити в глибокий тил великої німецької імперії все, що вважаєте можливим».

Оскільки ні УНР, ні гетьманат не уклали з Центральними державами військової конвенції, то матеріальні цінності на території України вони вважали власною «військовою здобиччю» і спішили вивозити на батьківщину. Наприклад, з Луганського патронного заводу забрали 10 вагонів матеріалів, у т.ч. латунь, мельхіор, кульові заготовки тощо. У Рубіжному з заводу «Русско-Краска» — вивезли 1380 пудів бензолу.

І все ж основним завданням австро-угорських і німецьких військ у Східній кампанії була заготівля хліба та сировини для вивезення до своїх імперій. Ці операції мали здійснюватися через Державне хлібне бюро (ДХБ), яке лише у липні розгорнуло мережу головних контор, філій та агентств. У Маріуполі працювала філія, де німецьку сторону представляв інтендантський радник В. Бейер. У місця масового зерновиробництва були відряджені т. зв. агрономічні офіцери з військовими загонами, які мали сприяти проведенню збирання врожаю та передачі збіжжя до зсипних пунктів хлібного бюро. Командир 215-ї піхотної дивізії, генерал А. Вірніц вдався до оригінального способу стимулювання хлібоздачі. За кожні 25 пудів зсипаного хліба видавався талон на купівлю однієї пляшки горілки, а за 10 тис. пудів — три чверті відра безоплатно. Зазначимо, що відро горілки коштувало близько 140 крб., а фунт хліба 45–50 коп.

Вже у середині червня Маріупольський повітовий староста інформував генерала І. Чернікова про масові реквізиції хліба австро-угорськими військами, які не надають при цьому жодних документів, накладають обтяжливі гужові повинності, що загрожує зривом жнив і відображається на настроях селян.

У свою чергу генерал доповідав МВС: «австро-угорські війська проявляють енергійну діяльність тільки під час каральних експедицій... За донесеннями Маріупольського повітового старости, хлібне становище в м. Маріуполь катастрофічне. Хліб у кількості 41 вагона вивезений з міста австрійськими військами без відома Хлібного бюро».

Не сподіваючись отримати обумовлені обсяги продовольства австро-угорські військові чинили фактичні грабежі. Так, 6 серпня з Юзівки до с. Михайлівка Маріупольського повіту прибув загін у складі понад 150 вояків і вимагав негайно видати 100 гарб ячмінної соломи, 60 гарб сіна, 10 підвід картоплі, 60 пшеничних хлібин, 2 тис. яець, 65 пудів сала, 35 гусей, 5 відгодованих кабанів, 500 пудів пшениці, 800 пудів ячменю, 100 пудів пшона, 6 фунтів чаю, 1 пуд тютюну тощо. Селяни, які вже не один раз піддавалися реквізиціям і, маючи неврожайний рік, були неспроможні виконати вимоги. Тоді на дзвіниці церкви було поставлено кулемет, взято 10 заручників, а військові почали повальні обшуки і вилучення продуктів.

У Єлизаветинській волості цього ж повіту австро-угорці забрали 4 тис. пудів зерна, 1,5 тис. пудів фуражу, стягли 30 тис. крб. контрибуції. Повсталі жителі с. Степанівки відбили конфісковане зерно. Прибулий загін польової жандармерії придушив виступ, наклали на село контрибуцію у 150 тис. крб., організатори спротиву були заарештовані. Вище армійське командування дало директиву про доцільність накладання грошових штрафів на місцеве населення за вбивство австро-угорського вояка — 40 тис. крб., за пораненого — 10 тис. крб.

У розпал всеукраїнського залізничного страйку 23 липня у Маріуполі розпочався збройний виступ робітників, портовиків і залізничників, лави яких нараховували понад 600 бійців. Уночі з 23 на 24 липня їм вдалося захопити на якийсь час польовий шпиталь, заволодіти продуктами харчування та грішми. Була обеззброєна і розігнана кінна сотня Державної варти. Австрійський військовий комендант ввів у місті стан облоги. Під час вуличних боїв з обох сторін були вбиті й поранені. Більшість повстанців відступила в порт, але їх там оточили. Була застосована артилерія і авіація. Бої точилися два дні і припинилися з прибуттям німецької підмоги. Багато робітників загинуло, 150 осіб віддано до військово-польового суду, кожний десятий був розстріляний. Це був наймасштабніший збройний виступ в австро-угорській окупаційній зоні на півдні України.

На місто була накладена велика контрибуція. Міська дума прийняла рішення про стягнення з кожного дорослого мешканця

по 10 крб. Гроші надходили повільно і управа змушена була взяти кредит у банку, щоб заплатити контрибуцію. Австро-угорські війська вже залишили Маріуполь, а міська управа не погасила кредит. Хіба що певною компенсацією стали залишені австрійцями при від'їзді понад тисячу пудів пшеничного борошна, 317 пудів житнього, 400 пудів висівок та інші харчові продукти.

Безперечно, присутність німецьких і австро-угорських військ на Донбасі позначена розстрільними виροками військово-польових судів, спаленими садибами селян, висланням за межі України ватажків страйкарів та повстанців, реквізіціями харчових продуктів, вивезенням виробів та сировинних матеріалів. Хоч основна кількість зерна заготовлялася через установи ДХБ за твердою ціною і оплатою в марках чи кронах.

Крім того, кожен військовий міг відправляти на батьківщину харчові посилки вагою до пів пуда. З цією метою вони купували на ринках сало, цукор, жири, борошно та інші продукти. Хоч ціни на продукти були досить високими: пуд борошна пшеничного — 19,99 крб., житнього — 16,90 крб., крупи гречаної — 22,20 крб., фунт олії — 2,9 крб. Курс валют був встановлений на рівні 0,75 німецької марки і 0,5 австрійської крони за карбованець. З огляду на масовість відправлень продуктів у місцях дислокації німецьких та австро-угорських військ місцеві жителі створювали артілі по виготовленню і продажу посилок ящиків.

Тривалий час українські, німецькі, австрійські сучасники подій і дослідники намагалися встановити обсяги вивезеного з України збіжжя і сировини, називаючи при цьому різні цифри. Однак усі однакостанні в думці, що вже нікому не вдасться підрахувати кількість відісланих на батьківщину майже півмільйонним окупаційним військом українських харчових продуктів у посилках.

Водночас треба відзначити, що німецькі і австро-угорські війська виступали стабілізуючим чинником у забезпеченні задекларованого гетьманом П. Скоропадським «спокою і порядку», придушенні повстанського і страйкового руху, погамуванні бандитизму, грабежів, крадіжок тощо. Вони вживали заходів до припинення спекуляції, контрабанди і, навіть, проституції. А бувало долучалися й до добровільних акцій. Так, у Єнакієвому група німецьких офіце-

рів влаштувала концерт на користь неімущих учнів комерційного училища. Під акомпанемент піаніста лейтенанта Гежеля співав інтендантський радник Фогель, скрипичні твори виконував лейтенант Мальзен. У концерті взяли участь й місцеві аматори.

Німецька військова адміністрація намагалася налагодити роботу вугільних шахт, припиняти страйки, застосовуючи економічні і адміністративні заходи. Так, військовий комендант Кадіївки 5 червня звернувся до страйкуючих шахтарів з вимогою наступного дня з ранку стати до роботи, інакше вони будуть вважатися звільненими. При цьому не отримують заборговану за березень і квітень платню, оскільки «гроші товариство отримує від німецького уряду, а Німеччина не згодна годувати не працюючих».

Командувач 215-ї німецької дивізії генерал А.Вірніц звертав увагу, що багато робітників копалень Товариства Південно-Російської вугільної промисловості не виконують встановленого числа виходів на роботу без поважних причин. Такі особи позбавляються користування кредитами товариства, звільняються з роботи і виселяються з квартир. Контроль за наведенням порядку покладался на німецьких військових.

Німецька сторона не виключала, що при відновленні роботи шахт Донбасу з'явиться можливість експорту звідти вугілля. Зокрема, вже 1 червня економічний радник посольства Німеччини у Києві О. Відфельд писав голові Ради Міністрів Ф. Лизогубу: «Треба буде потурбуватися, щоб певна частина надлишків вугілля, які залишаться на Україні, після задоволення внутрішніх потреб, була б вивезена в центральні держави, особливо в Австро-Угорщину, оскільки розробка вугільних копалень відновлена за допомогою і під захистом центральних держав».

Однак сподівання німецьких економістів на динамічне піднесення вугільного видобутку не справдилося. Гетьманська держава до самого падіння мала істотний дефіцит палива і тільки восени зробила спробу відмовитися від експорту вугілля з Німеччини. Планованих лишків донецького вугілля Австро-Угорщина так й не дістала.

Стан промисловості Донбасу

В грамоті П. Скоропадського «До всього українського народу», якою він проголосив себе Гетьманом всієї України і заявив про відновлення в повній мірі права приватної власності, містилися й запевнення про тверде забезпечення прав робітничого класу. При цьому особливий наголос був зроблений на поліпшенні правового становища і умов праці лише залізничників, «котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці».

Новосформований уряд Української Держави, очолюваний колишнім головою Полтавського губернського земства, великим земле-власником Ф. Лизогубом, 10 травня оприлюднив декларацію з викладом політичної програми діяльності. У ній зокрема вказувалося, що справедливі домагання робітників, які не ведуть до загину рідної промисловості, завжди зустрінуть поміч з боку правительства, а професійні спілки, оскільки вони займаються захистом професійних інтересів, будуть користуватися з боку правительства повним признанням».

Побоюючись негативної реакції на державний переворот, уряд заборонив проведення ряду з'їздів, в тому числі селянського і робітничого. Водночас з'їзд представників промислової і аграрної буржуазії проходив у Києві 15–18 травня за участю членів уряду. Делегати великих промислово-корпоративних союзів вимагали від влади обмеження прав робітників, скасування 8-годинного робочого дня, закону про свободу страйків, колективних договорів, перегляду положень про функції профспілок тощо. Ф. Лизогуб запевнив, що виступи проти існуючого ладу «придушуватимуться міцною рукою». З'їзд завершився утворенням потужного власницько-корпоративного об'єднання Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (ПРОТОФІС). Його очолив великий поміщик і підприємець князь О. Голіцин. Відновила діяльність рада З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, очолювана авторитетним промисловцем німецького походження М. фон Дітмаром. За його

ініціативою у Києві була створена спеціальна комісія по прийняттю і розгляду скарг стосовно збитків, понесених гірничопромисловцями від діяльності «самочинних організацій».

У діяльності уряду Ф. Лизогуба проблеми підприємств Донбасу, видобутку вугілля, залізної руди, виплавки металу займали другорядне місце порівняно з турботами про аграрний сектор. Такі диспропорції були закладені економічними угодами центральних держав з урядом УНР. Від нього П. Скоропадський перебрав зобов'язання поставити до Німеччини і Австро-Угорщини упродовж травня — липня 1918 р. 60 млн. пудів збіжжя, а вугілля навпаки мало ввозитися з Німеччини.

У Донбас повернулися власники денационалізованих шахт і заводів. З огляду на німецько-австрійську окупацію, нестабільність політичного становища вони не поспішали вкладати кошти у відновлення виробництва. Гостро постала проблема виплати робітникам заборгованості з заробітної плати, зокрема за період більшовицької влади. Лідери ПРОТОФІСу та інших об'єднань промисловців лобювали у Раді Міністрів активізацію участі держави у справах Донбасу.

Питаннями видобутку вугілля, залізної руди, виробництва металу промисловості опікувалося міністерство торгівлі і промисловості. Його очолював Сергій Гутник — колишній голова Одеського біржового комітету. В. Винниченко дав йому дещо гіперболізовану характеристику: «кадет, феноменальний одеський спекулянт, відомий на всю одеську округу цинізмом і бесоромністю своїх біржових операцій». П. Скоропадський у спогадах лаконічно резюмував міністерську діяльність С. Гутника: «Скажу одне: він блискуче розумний, але дуже мало зробив для України». Пояснення цьому криється у тому, що самостійну українську державу міністр, як й більшість його колег — кадетів, сприймав як тимчасове явище на шляху до відродження єдиної Росії.

18 червня на засіданні уряду міністр С. Гутник заявив, що в інтересах відновлення промисловості слід домогтися узгодження заходів німецького і австро-угорського командування з діяльністю української влади. Він запропонував з цією метою заснувати окремий центральний орган. Була прийнята постанова про створення

в Києві Комітету у справах гірничої і фабрично-заводської промисловості, до якого мали увійти по одному представникові міністерств торгівлі і промисловості, внутрішніх справ, фінансів, шляхів сполучень, продовольства, праці; представники німецького і австро-угорського командування; три представники З'їзду гірничо-промисловців; одного представника СУОЗИФ (Соединенное украинское общество заводчиков и фабрикантов — Р. П).

Врешті гірничопромисловцям вдалося домогтися асигнувань з державної скарбниці. 22 червня на засіданні уряду Ф. Лизогуб заявив про важкий стан кам'яновугільних та антрацитових підприємств. Заступник міністра торгівлі і промисловості В. Ауербах назвав головні причини такого стану Донецького басейну, намагаючись при цьому перекласти частину відповідальності на міністерство праці, яке не визначило чіткої політики у сфері ринку праці. Кабінет міністрів прийняв постанову про виділення у розпорядження міністра торгівлі і промисловості 15 млн. крб. для розрахунків з робітниками кам'яновугільних і антрацитових підприємств Донецького басейну за період до 1 квітня поточного року.

З іншого боку уряд намагався централізувати розпорядження досить обмеженими паливними ресурсами. 24 липня було ухвалено закон про підпорядкування міністерству торгівлі і промисловості всіх установ і урядових осіб, які видають добуванням і розподілом палива. Загальний контроль у цій сфері покладався на міністра С. Гутника.

Становище у вугільній промисловості залишалося кризовим. Про це переконливо свідчать офіційні звіти гірничих посадовців, статистичні матеріали об'єднань промисловців, повідомлення преси. Зокрема, інженер Луганського гірничого округу повідомляв, що станом на 1 червня з 67 шахт не працює 21, тобто третина, а решта «едва влачат свое существование». Головними негативними факторами він вважав фінансові і продовольчі проблеми. Основний платник «Монотоп» не тільки не кредитує видобуток, але й не платить за вже поставлене вугілля. У продовольчих комітетах продукти відсутні, робітники виявляють гостре невдоволення, директори рудників практикують продажу вугілля в обмін на хліб, зарплата записується в розрахункові книжки, а на руки не видається. Загалом

за березень — травень спад продуктивності вугільних рудників склав 64 %, антрацитових — 51%, коксових печей — 60%.

Друкований орган ПРОТОФІСу — журнал «Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины» повідомляв у вересні 1918 р., що з приходом австро-німецьких військ видобуток мінерального палива у Донецькому басейні впав у першому півріччі 1918 р. до 286,8 млн. пудів проти 549,1 — у відповідний період минулого року. Причинами такого становища були зменшення кількості робітників, зокрема за рахунок евакуації до Росії, виїзду військовополонених, а також зниження продуктивності праці гірників. Якщо у 1916 р. на одного шахтаря припадало 600 пудів. У 1917 р. — 450, а у травні 1918 р. — 180 пудів. При тому, що у довоєнні роки цей показник становив — 750 пудів. Вивіз вугілля проти 1917 р. скоротився у понад три рази. До того ж 65 % його відвантажувалося залізницям. Загалом з 151 млн. пудів тільки 8 млн. — надійшло для потреб металургійних заводів. Вказувалося, що рудники потерпають від нестачі продовольства, лісових та мастильних матеріалів, оборотних коштів тощо.

Видобуток вугілля за дев'ять місяців 1918 р. склав лише 341 млн. пудів, що на 715 млн. менше відповідного періоду 1917 р. В жовтні місячний видобуток знизився до 27 млн. пудів. Різко скоротилася чисельність робітників у вугільній промисловості. Якщо у березні працювало 215 тис., то у жовтні — лише 78 тис.

Не кращим був й стан металургійної промисловості. За даними статистичного відділу ПРОТОФІСу станом на 1 серпня підприємства Товариства російських трубопрокатних заводів фактично не працюють. Залишено близько 1 тис. робітників для ремонту та охорони. На Макіївському заводі працювала одна доменна піч, один дрібносортовний і один покривельний стан. Паровозобудівний завод Гартмана, на якому працювало понад 6 тис. робітників, зупинено. Для відновлення виробництва немає коштів. Червоний, білий метал і паровози більшовики вивезли. На Брянському заводі працюють 1,5 тис. робітників на електростанції, водокачці, охороні, а 2 тис. відправлені у неоплачувану відпустку. Російсько-Бельгійський завод повернуто власникам. Працює одна доменна і кілька коксових печей. Донецько-Юр'ївський завод не працює. Розрахувалося 1100 ро-

бітників, а 3 тис. за розрахунком не з'явилися. На Дніпровському заводі 3 тис. осіб звільнилися, стільки ж зайняті на зведенні вагонобудівного заводу та на ремонтних роботах. Відновити виробництво можна тільки при наявності вугілля. На заводі «Російський Провіданс» працює одна доменна піч і дрібносортний стан, але й ті мають зупинитися через брак вугілля. На Краматорському заводі працюють одна доменна, одна мартенівська піч і прокатний стан. Звільнено 1,5 тис. робітників і частину службовців.

Журнал «Голос металіста» у вересні повідомляв, що на 18 південних металургійних заводах працює 21 тис. замість 120 тис. у кінці 1917 р. У липні працювало тільки дві домни на Краматорському і Російсько-Бельгійському заводах. Вироблено чавуну у місяць 600–800 тис. пудів. У липні заводи отримали лише 5 млн. пудів вугілля і руди, при потребі 75 млн. пудів. Редакція робила невтішний прогноз. Видобуток вугілля низький і той буде забрано на потреби залізниць. Робітники усіх заводів потерпають від нестачі продовольства. Хліба немає, а борошно піднялося в ціні у кілька разів і коштує від 50 до 80 крб. за пуд.

Всі копальні Криворізького залізорудного басейну не працювали. Більшість з них була затоплена. Робітників залишилося 2–2,5 тис. з 25 тис. За оцінками, відновити видобуток руди можна буде через 3–6 місяців. Виконання зобов'язань по експорту руди до Центральних держав ПРОТОФІС пропонував шляхом примусового розподілу між підприємствами тієї кількості запасів руди, яка потрібна для вивезення.

Всеукраїнська рада профспілок повідомляла: «У Донецькому басейні майже повсюдно відмінений 8-годинний робочий день. Заробітна плата знижена до минулорічних розмірів, зареєстровані десятки випадків ексекуції робітників за присудом начальників загонів українських військ..., питання честі і життя робітників повністю віддані в руки місцевих агентів влади, набраних у більшості з ревних слуг царського режиму».

Занепад виробництва породив масове безробіття. За офіційними даними Луганської біржі праці було зареєстровано 5 тис. безробітних, Маріупольської — 3 тис., Бахмутської — 2,5 тис. Насправді ж ці показники були набагато вищі. Тільки в профспілці металі-

стів нараховувалося 14 тис. членів, з яких 11 тис. були безробітні. Правління спілки змогло виділяти до 16 тис. крб. на допомогу та безплатні обіди. Чимало робітників непрацюючих підприємств не розраховувалися в очікування відновлення виробництва, значна частина разом з сім'ями перебиралася до сільської місцевості, де працювали за харчі.

У жовтні, очевидно, з огляду на революційні події у Німеччині, Рада Міністрів дійшла висновку про необхідність відмовитися від експорту вугілля з Німеччини. Зокрема, прийняла постанову, якою зобов'язала міністра шляхів сполучень Б. Бутенка в подальшому використовувати на залізницях донецьке вугіллям «як вітчизняне і більш дешеве, ніж сілезьке». При цьому уряд був змушений провести чергову виплату 45 млн. крб. за експортоване німцями вугілля. Від міністра також вимагали активізувати доставку вугілля на металургійні заводи.

Проблема використання природних багатств Донбасу мала певний зовнішньополітичний аспект. Вона стала предметом переговорів між делегаціями повноважними делегаціями Української Держави і РСФРР, очолюваними С. Шелухіним і Х. Раковським. Гостра дискусія точилася навколо визначення лінії кордону між двома державами. На сході землі Гетьманату межували з Всевеликим військом Донським, очолюваним генералом П. Красновим. Як і Гетьманат, це державне утворення мало пронимецьку орієнтацію і було зацікавлене у налагодженні взаємовигідного співробітництва. РСФРР не визнавала суверенітет Дону і намагалася включити ці території до свого складу при визначенні кордону.

31 липня голова української делегації С. Шелухін доповідав Раді Міністрів: «Російська делегація в своїм проекті відступила на захід в різних місцях на 125–150–200 верств від української етнографічної межі і захопила тільки Донецькі каменноугольні басейни звиш 20000 кв. верст з українською людністю. Сею межею вона відрізала від України каменноугольні копії і металургічні заводи, що мають руду з Катеринославщини і тим розрізали національний і економічний організм України». Зрозуміло, що українська сторона не погодилася з таким дискримінаційним розмежуванням кордону.

На початку серпня Україна і Дон підписали попередню угоду, якою встановлювався кордон по лінії адміністративного поділу царських часів між Військом Донським та Катеринославською, Харківською, Воронізькою губерніями. Маріуполь залишався за Україною і отримував додаткові земельні площі для розвитку портового господарства. А Таганрог з округою відходив до Війська Донського. Угода передбачала укладення додаткових договорів у галузі торгівлі, митних, фінансових відносин, залізничного та поштово-телеграфного сполучення тощо. Гарантувалося також забезпечення на обох територіях мовних, освітніх, культурних потреб «украинской народности» і «донским уроженцам». Міністр закордонних справ Гетьманату Д. Дорошенко писав: «Українське правительство вважало, що краще мати на Дону українську іридену (національний рух — Р.П.) і тим самим розбуджувати національну самосвідомість серед українського населення Дону, ніж мати в себе донську і тим самим російську іридену».

18 вересня повноважні представники обох сторін підписали спеціальний «Договір про спільне упорядкування справ, що стосуються Донецького Басейна». За ним утворювалася змішана Україно-Донська комісія, до якої на паритетних засадах входили урядовці і гірничопромисловці. Вона мала опікуватися загальними питаннями видобутку, розподілу, торгівлі і перевезення вугілля. Обидві сторони зобов'язувалися забезпечувати промислові підприємства і населення Донецького басейну незалежно від територіальної належності. Донці мали постачати продовольство і мастильні матеріали, українці — ліс, вибухівку, металеві вироби. Місцем перебування комісії було обрано Харків, однак розгорнути діяльність вона не встигла через загострення політичної ситуації.

* * *

Поразка держав Четверного союзу у Світовій війні, розпад Австро-Угорщини, революція в Німеччині і зречення трону Вільгельмом II призвели до поспішного від'їзду австро-угорських військ. Німецькі підрозділи ще якийсь час залишалися, але у них почалося створення солдатських рад і падіння дисципліни. Гетьманська влада виявилася беззахисною перед наростаючою хвилею робітничих і селянських збройних виступів.

Вже 19 жовтня генерал І. Черніков доповідав у департамент Державної варти МВС про ускладнення ситуації в Катеринославській губернії, посилення страйків, нападів селян на поміщицькі економії, поширення антиурядової агітації, в т.ч. й більшовицької, розклад австро-угорських частин тощо. На початку листопада генерал був звільнений з посади губернського старости і призначений членом ради міністра внутрішніх справ. Але становище в губернії стрімко загострювалося і гетьман П. Скоропадський був змушений ввести з 9 листопада у Катеринославській губернії військовий стан.

Розпочате Директорією у середині листопада збройне повстання проти гетьманського режиму активізувало на Донбасі створення робітничих загонів, які роззброювали підрозділи Державної варти, нерідко вступали у сутички з німецькими військами. У Бахмуті, де певний час квартирував 3-й гайдамацький полк отамана Волоха, місцеві селяни і навіть шахтарі записувалися до повстанського війська УНР. Серед них був й поет Володимир Сосюра. Дослідники стверджують, що це був єдиний на Донбасі випадок підтримки Директорії місцевим населенням.

Виконуючий обов'язки Катеринославського губернського старости повідомляв МВС: «В районі між станціями Єнакієво, Горлівка і Государів Байрак чини повітової варти роззброєні... У Маріуполі, повіті становище серйозне, ватаги бешкетують, варта була примушена покинути більшість своїх пунктів. Старші агенти покинули станцію Волноваха».

Намагаючись врятувати ситуацію, Рада Міністрів 14 листопада виділила 3 млн. крб. на потреби охорони громадської безпеки і порядку в Катеринославській губернії. Ці кошти призначалися для

створення хліборобських дружин та офіцерських загонів. Зокрема, у Луганську був сформований добровольчий підрозділ, місцевий союз хліборобів створив летючий козачий загін.

Однак від початку листопада у Донбасі йшов стрімкий процес падіння гетьманської влади. Робітничі загони розганяли Державну варту і усували місцеву адміністрацію. У містах і селищах створювалися ревкоми, проводилися вибори рад, легалізувалися більшовицькі і есерівські організації. Загалом наприкінці 1918 р. влада у Донбасі була досить строкатою і мінливою. Одні місцевості на якийсь час опанували отамани Директорії, в інших відновлювалися ради, а значну частину території краю захопили козачі війська білого Дону.

Оточений з усіх сторін Київ протримався до 14 грудня. Гетьман П. Скоропадський зрікся влади, визнавши, що «Бог не дав мені сили справитися з цим завданням». Жителів Донецького басейну чекала нова хвиля випробувань, породжених бурхливою революційною добою початку ХХ століття.

Література та джерела

- Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — К., 1967.
- Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. — К., 1968.
- История рабочих Донбасса. — Т. 1. — К., 1981.
- Горелик А. и др. История родного края: Луганская область. — Ч. II. — Луганск, 1997.
- Михненко А. Новейшая история Донецкого бассейна (80-е гг. XIX — 40-е гг. XX ст.). — Донецк, 1998.
- Степкин В., Гергель И. Полная история Донецка. — Донецк, 2008.
- Солдатенко В. Україна в революційну добу. У 4-х томах. — Т. II. Рік 1918. — К., 2009.
- Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011.
- Екатеринославские губернские ведомости. — Екатеринослав. — 1918.
- Мариупольский вестник. — Мариуполь. — 1918.
- Наше життя. — Мариуполь. — 1918.
- Славяносербский хлібороб. — Луганск. — 1918.
- Единение. — Луганск. — 1918.
- Голос рабочего. — Енакиєво. — 1918.

Науково-популярне видання

Пиріг Руслан Якович

**Донбас у складі Української гетьманської держави
(травень – листопад 1918 року)**

Підписано до друку 03.11.2014. Формат
60x84/16 Ум.друк.арк. 2,4. Обл.вид.арк. 6,95.
Наклад 300 прим. Зам. 51.2014 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ, вул. Грушевського, 4